

փարանիշներու (idéogramme) ցուցակին մէջ, առնուած Արարատ թերթի առաջին հրատարակութենէն (1896), կը ներկայանայ սխալ հաղորդուած մասը = 1111 նշանին, ինչ որ յստակօրէն կը տեսնուի արտատպութեան վրայ:

Առաջին անգամ Շահրիարի սեպագրութիւնը հրատարակեց Արարատ թերթը, շատ անգոհացուցիչ ձեւի մը տակ, 1896ին, էջ 512: Մեարոյ Սմբատեանի պատճէնին համեմատ վերստին հրատարակուեցաւ անիկա Բասմաճեանէն⁸ թիւը մեկնութեամբ: Սանտալճեան⁹ և Lehman-Haupt¹⁰ հրատարակեցին զայն հետեւողութեամբ Բասմաճեանի:

Շահրիարի սեպագրութեան սխալ մեկնութեան պատճառով՝ որ մեծ կարեւորութիւն ունի Անդրկովկասի համար և կը վկայէ խալտ աստուծոյ տաճարին կառուցումը Արմաւիրի նահանգին մէջ՝ պատշաճ համարեցի հրատարակել զայն բնագրին արտատպութեան համեմատ:

Թրգմ. ուսու. է
Գ. ՔԵՕՐՕՂԼԵԱՆ

Բ. ՊԵՏՐՈՎՍԻԻ

1. Տես սեպագրութիւններ Կիւսննց զիւղէն Վանի Ա. Պօղոս եկեղեցիէն, հրատարակուած Մեջանիսիովէն:
2. Սեպագրութիւններ Արդիստիսի անունը պարունակող որ կը գտնուին Խորհրդային Հայաստանի հետեւեալ վայրերը. Կանլի-թէփէ, Էյլեար, Օրտակլիւ, Գարազալա, Ղուլիճան, Ղանլըճա: Արձանագրութիւններ՝ որոնք հաւանօրէն Արմաւիրի ընդէն են, գտնուեցան Սարգարապատի, Ղազանճիի և Շահրիարի մէջ:
3. Տես Թաշպուրունի արձանագրութիւնը թիւ Գ, և Արմաւիրի սեպագրութիւնը թիւ Թ (Նիկոլսկի):
4. Մեջանիսիով. «Խալտական սեպագրութիւնը Նոր-Պայագիտի». ДАН - В, 1928. էջ 172-173.
5. Sandaldjian: Les Inscriptions cunéiformes Urartiques (Venise, 1900) էջ 463, (թիւ 76).
6. Мещанинов: Халдеведение (Баку, 1927). стр. 76, и стр. 104.
7. Նոյնը մասնանշած էր Բասմաճեան. «Բազմալէզ», 1897, էջ 87.
8. Basmadjian: Une nouvelle Inscription Arménienne ou Vannique. Actes du XI-me Congrès International des Otientalistes. Paris, 1897. Première Section. p. 257-259.
9. Sandaldjian, o. c., надписи, No. 26-a, стр. 141-142.
10. Verhandl. d. Berl. anthropol. Ges. 1900, S. 572, Anm. 5.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Դ Ա Ն Ի Է Լ Վ Ա Ր Ո Ւ Ժ Ա Ն

(Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ի Ր)

Վարուժան առանձին ինքնակենսագրութիւն չունի, բարեկամներու գրած նամակները խմբագրելով կարելի է կազմել անոր ինքնակենսագրութիւնը:

Վարդգէս Ահարոնեան «Հայրենիք» ամսագրի մէջ կը գրէ (թիւ 3. Յունուար 1926). «Տողերիս գրողը առիթ է ունեցել թէեւ հեռուից հեռու, նամակագրութիւնով միայն յարաբերութեան մէջ մտնելու մեր մեծ նահատակներից Դ. Վարուժանի հետ: Ինձ ուղղուած մէկ ընդարձակ նամակի մէջ Վարուժանը տուել է մանրամասն տեղեկութիւններ իր կեանքի և գրական գործի մասին»: Այդ նամակին մէջ կարդացած ըլլալով Վարուժանի ինքնակենսագրութիւնը իր տեղին մանրամասնութենէն կ'արտագրեմ զայն: Քսան տարիներ առաջ Վարուժան գրած է Թէոդիկին.

«Ծնած եմ 1884-ին Սերաստիոյ մօտ, Բրզնիկ գիւղը, ուր աճած է մանկութիւնս ուռններուն տխուր հովանիներուն տակ երազկոտ, կամ գետեկերքներուն վրայ բաղերու քար նետելով անառակօրէն:

«Դեռ հազիւ թիթեռնիկներ որսալու հասակիս մէջ, հայրս պանդխտած է Պուլիս, իսկ մայրս՝ ձմեռնային երկար երեւոյթները թնրատունը նստած՝ երեւակայութիւնս օրօրած է ենիչերիններու և գայլերու պատմութիւնով, երբ Մէյրեգոմի հովը կու գար բուխերիկին մէջ մերթ ունալ և մերթ դեւի ձագի մը նման լալ:

«Գիւղին դպրոցը հազիւ սկսած էր ժամագիրքը կարդալ սորվիլ, զիս տարած են Պուլիս 1896-ին կոտորածի օրերուն, ուր հայրս արեան սարսափի մէջ փնտռելէն յուսահատ՝ բանտին մէջ գտած եմ այն տխուր օրերուն ստորէն ամբաստանուած:

«Երկու տարի յաճախած եմ Սազըզ Աղաճի Մխիթարեան դպրոցը, յետոյ Քաղկեդոնի վարժարանը¹, ուր երկար առէն պատանեկութիւնս երազած է Մօտայի ծովափին և Դուրեանի ոսկորներուն յ'իւսկիւտար:

«Արձակուրդներս ընդհանրապէս անցուցած եմ հօրս ըով, խաւիար խանը հայ պանդուխտներու հառաչներու և վէրքերու տրոփիւնին ունկնդիր:

«Հայր Արիստակէս Քասբանտիլեան, որ նոյն ատեն տեսուչ եղած է Քաղկեդոնի վարժարանին, առաջնորդած է մանկական նախափորձերս՝ սրբագրելով սիրահարական ոտանաւորներս, և յետոյ, 1902-ին ուղարկած է զիս Վենետիկ, Մուրատ - Ռափայէլեան, բարեւելու իր տեղը Ալիշանի աճիւնը:

1914, Մարտ 26ին Պուլսէն՝ Վարդգէս Ահարոնեանին կը գրէ:

«Ձեր նամակը ստացած եմ: Ճիշդ է, որ անձամբ ծանօթ չենք իրարու, բայց երբ գրողները կը կարդան մէկզմէկու գրուածքները, կը խորհիմ, որ իրարու հետ քիչ մը հաղորդակցութեան մէջ կը մտնեն: Այսպէս եղած պիտի ըլլայ մերն ալ: Թող թէ երբ Ձեր պատուական հայրը վերջերս Պուլիս եկաւ, խօսեցաւ ինձի ձեր վրայ, ըսաւ թէ ինչպէս ասպարէզ իջած էիք արուեստս պաշտպանելու համար այն ճղճիմ քննադատութեան, կամ լաւ եւս ամբաստանութեան դէմ, զոր բանաստեղծ,

1. Ուր՝ ժամանակի տեսուչ Վ. Հ. Արիստակէս Քասբանտիլեան կ'ընդունի զայն և տեսնելով որ հայրը աղքատ է, զուրկ նիւթական միջոցներէ, զայն ձրիավար աշակերտներուն շարքին մէջ կը դնէ. և յատուկ խնամք տանելով անոր՝ զայն վերջը Վենետիկ Մուրատ Ռափայէլեան վարժարան կը զրկէ:

թէեւ կարող թատերգող Շիրվանզատէն կը շարտէր երեսիս՝ աչքերը փակած¹։

«Այդ մասին ձեր գրածները անձամբ կարդալու առիթը չեմ ունեցած, և այս պատճառ մը չէ, որ ներկայիս չյայտնեմ ձեզի նախ իմ շնորհակալութիւններս։

«Իմ մասին ատենախօսութիւն մը պիտի ընէք, ազնիւ էք։ Այդ առթիւ կ'ուզէք ունենալ իմ հրատարակութիւններս, անոնք որ ձեզ անծանօթ են։ Աւելին չունիմ, ինչ որ թուած էք, ամբողջ է, բացի «Հեքալու Երգեր»էն առնուած «Հարձ»ին փրանսերէն թարգմանութենէն, զոր կ'ուզարկեմ ձեզի այս թղթարերով։

«Կ'ուզէք կենսագրական քանի մը գծերս։ Կը ցանկամ ձեզի գոհացում տալ։ Կ'ըսէք կեանքս մինչեւ 1902 թ. ձեզի ծանօթ է արդէն։ Սոյն թուականին է, որ տեղւոյս Միւթարեան հայրերուն Քաղկեդոնի վարժարանը աւարտելէ յետոյ կ'ուղարկուիմ վենետիկ Մուրատ-Ռափայէլեան, ուր կը մնամ չորս տարի։ Հոն է որ կը գրեմ «Սարսուռները»։ Ամբողջովին կը զգամ թէ վենետիկը ազգած է վրաս իր գոյներու, ստուերներու և լոյսերու յարափոփոխ գանձերով։ Քաղաք մը, ուր առանց պատկերի մտածել կարելի չէ...։

«Հոն էր որ առաջին անգամ քերթուած մը «Արիւնի շիրմին առջեւ» հրատարակութեան կու տայի «Բազմապէս»ին մէջ։

«Շրջանաւարտ ըլլալէն յետոյ՝ դժուար և վտանգաւոր էր Երկիր վերադառնալ, և ես անցայ Պելճիքա, Կանտ քաղաքը ու հոն յաճախելով հանդերձ գրականութեան դասընթացներուն՝ կանոնաւորապէս հետեւեցայ քաղաքական և տնտեսական գիտութիւններու, զոր աւարտեցի չորս տարի վերջը։ Կանտը բանուորական և միեւնոյն անգամ կենսուրախ քաղաք էր։ Ֆրամական կեանքն ու գեղարուեստը թեւեւ եղան պատճառ, որ արուեստս հակէր դէպ ի իրապաշտութիւն։

«Ձեզի ծանօթ ըլլալու են աննպաստ պայմաններու մէջ գտնուող հայ ուսանողի մը բոլոր տառապանքները, նիւթական ու բարոյական արկածախնդրութիւնները։

Կրնամ ըսել, թէ ամենէն խոր անձնական տառապանքները ես կրեցի Կանտի մէջ։ Սակայն, 1904-1907 շրջանն էր, երբ հայութիւնը կը խեղդուէր սուրի և սովի մղձաւանջին մէջ. ու ես չուզեցի տեղ տալ իմ անհատական ցաւերուս, գրեթէ բռնի լռեցուցի իմ սիրտս ու նախընտրեցի երգել Յեղիկ Սիրտը, որին բախիւններն կը զգայի իմ մէջս, իմ սեփական արիւնիս խորը։ Հայութիւնը կու լար և կը մոնչէր իմ մէջս և երգերս դուրս կու գային օտար երկնքի տակ կարօտի լարովը միայն կապուած մեր երկրի հողին և մարդուն հետ։

«Սակայն, տեսած էի Եւրոպան։ Օգտուելով տեղւոյն հսկայ գրադարաններէն՝ կարդացեր էի հնդկներէն մինչեւ Հոմեր և Հոմերէն մինչեւ Մէդերլինք։ Հոգիս վրայ բոցի մը լեզուին պէս զգացած էի բանուորներուն աղաղակները մէկ կողմէն, ու միւս կողմէն շուայտ ու արեւոյդ կեանքը, ի զուր թագնուող բոցացումները բարոյիկ համարուած փարթամ ընտանիքներուն։ Եւ ահա ասոնք բոլորը՝ ստորագծուած յիշողութեան մէջ և միացուցած հին յունական ու հռոմէական կեանքին վերյիշումներուն, յանգեցայ գրել, երբոր Երկիր, իմ գիւղս վերադարձայ, «Հեքալու Երգեր»ը։

«Օսմանեան Սահմանադրութեան երկրորդ տարին 1909-ին էր, որ ես անցայ հայրենիք։ Երկու տարի ուսուցչութիւն ըրի Սեբաստիոյ Ազգային Արամեան վարժարանը և բնակեցայ իմ գիւղս՝ Բրգնիք։ Սիրեցի հոն Սեբաստացի հայուհի մը, որ յետոյ իմ կինս եղաւ և ինծի տուաւ երկու զաւակ - Վարուժնակ ու Արմէն²։ Երբորդ տարին (1911-1912) անցայ Եւրոպիա (Թոքթաթ) դարձեալ ուսուցչական պաշտօնով։ Գաւառի երեք տարուան

1. Փակագծի մէջ ասեմ. Շիրվանզատէն՝ կարդալով վարուժանի Ո՛վ Լալագե, զայն «պոռնկագիր» կ'առնանէր։

1. Այդ թուականին երբ վարուժան եկաւ զիս գտաւ Բերայի մեր վարժարանը, ինծի կ'աւետէր որ ունէր նաեւ երրորդ զաւակ մը, Երեք զաւակներն ալ այժմ Եւրոպայի մէջ բարձրագոյն կրթութեան կը պարապին։

կեանքս ջղայնացնող պայքարում մը եղաւ ընդդէմ նախապաշարութեան, ժողովրդական տգիտութեան և կուսակցական խռովութիւններու։ Սակայն, ստիպուած նիւթական դժուարութիւններէ, զոր բազմաձև դամ ընտանիք մը կը պարտաւորէ վրաս, ահա երկու տարի է, որ Պոլիս անցած եմ, և կը վարեմ վարժարանի մը տեսչութիւնը։

«Այժմ կը գրեմ «Հացիկ Երգը»¹, որ յուսամ տարիէ մը լոյս կը տեսնէ. այդ հատորին մէջ երգուած պիտի ըլլան հայրենի հողը, մշակներու աշխատութիւնը և գիւղական կեանքի խաղաղ մեծութիւնը։

«Հաճելի է ինծի միշտ լարերս փոխել և վերանորոգուիլ արուեստի մէջ և եթէ մուսանները չլքեն զիս՝ դեռ պիտի կարեւոր շուարեցնել!! իմ կարգ մը ակնոցաւոր քննադատները, որոնք արուեստի գործ մը, բանաստեղծութիւն մը կը քննասիրեն որոշ սկզբունքներու ուղղութեամբ, որ իրենցն է, լուրացանչիւրինն առանձնապէս։

«Ահա, ազնիւ պարոն, իմ կեանքիս մասին ըսի ձեզ՝ ինչ որ կարելի էր ըսել և որչափ որ անցեալի վերյիշումները կըրցան զիս խանդավառել այս տողերուն մէջ։

«Պիտի ցանկայի միայն, որ երբ խօսիք և աւարտէք ձեր ատենախօսութիւնը, զայն տեսնէի գոնէ իր հիմնական գիծերուն մէջ։ Կը մաղթեմ ձեզ յաջողութիւն և կը մնամ սիրալիր բարեւներով,

Դ. ՎԱՐՈՒԹԱՆ

Մոնթէպելլունայի կայարանէն Ս. Զեւոն մեկնելու կը պատրաստուէի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի ուսումնապետ Հ. Յովհանն վրդ. Աւգերեան² ինծի իմաջուց, որ նորեկ աշակերտներէն մին կը փափաքէր զիս տեսնելու։ Քիչ մը վերջը իմ առջեւ կանգ կ'առնէր պատանի մը և ինծի շնորհակալ կ'ըլլար, որ «Բազմապէս» իմէջ անկիւն մը տուած էի իր «Եկիկ Տօնի» քերթուածին։ Ես շնորհաւորեցի զինքը և քաջալերեցի իր գրիչը։

Առաջին անգամն էր որ ես կը տեսնէի այդ պատանին՝ Դանիէլ Զրպուքեարեանը, ապագային «Յեղիկ Սիրտը» երգող վարուժանը։

Այդ օրէն վերջը, մանաւանդ «Սարսուռներ»ու ձեռագիրը կարդալով, այլեւս համոզուած էի, որ անոր մտքին ծոցին մէջ հանճար մը կը մարմնանար։ Տակաւին «Գեղորհի»ին հիմը նոր էի դրած, և 1905ին կը հրատարակէի այդ պատկերազարդ թերթին մէջ վարուժանի «Սարսուռներ»ը ամբողջովին։

Ճիշդ այդ թուականին, ես Ս. Ղազարէն կ'անցնէի վենետիկ՝ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը, ուր իբրեւ ուսումնապետ՝ բնականաբար առիթ կ'ունենայի աշակերտաց հետ ստէպ տեսնուելու։

Այդ ատեն, արդէն վարուժան նոյն վարժարանի լիկէոնական շրջանը աւարտած էր, իր դասընկերները կը պատրաստուէին համալսարան մտնելու, իսկ վարուժանի վիճակը անորոշ կը մնար։ Ես զինքը շատ տխուր, շատ լքեալ կացութեան մէջ գտայ։ Իր ոսկեղրուագ երազները ազուաներու թեւերուն պէս սեւեւ էին։ Ան խրախոյսի և քաջալերի պէտք ունէր. քերթողները մեկամաղձոտ վայրկեաններ ունին. վարուժանին մէջ այդ վայրկեանները շատ էին, որով ան միւթարութեան շատ կարօտ էր։

Նոյն ատեն վարուժանի մեծաւորն էր վենետիկի Միւթարեաններուն քաջածանօթ մտաւորականներէն հմուտ աստուածաբան Հ. Ստեփան վարդապետ Սարեան, որուն օրով վարժարանին մէջ նոր գաղափարներու զարթոնքն զգալի կ'ըլլար. փրպասան Պոռչեանցի զաւակը հոն էր։

1. վարուժանի մահէն վերջը, 1921ին հրատարակուած է «Հացիկ Երգը», արուեստի տեսակետով, ոչ այնքան ուժգին կը հնչէ իր այդ քնարը, որքան «Հեքալու Երգեր»ը։

2. Այժմ ընդհանրական Արեւսայր մեր վենետիկի Միւթարեան միաբանութեան։

ազգասէր նոր սերունդ մը կը խմորուէր հոն. այդ սերունդին պարագլուխը Վարուժանն էր իր տաղանդին նոր յայտնութեամբը. որուն շուրջ կը խմորուէր գաւառէն եկած նոր սերունդը:

Հայաստանին արդար դատին նուիրուած թերթերն «Դրօշակ» և «Pro Armenia» կը հաղորդէին երկրին սեւ ու կարմիր լուրերը: Վարուժան զանոնք կարգալով դեռ աւելի կը տխրէր, հալումաշ կացու թեան մէջ գրասեղանին առջեւ կ'երեւաւ կայէր «Ջարդ» և սրտին ամբողջ ալիքը բացած, թղթին վրայ իր եռուզեռ բողբոջները կը թափէր: Ան, դպրոցականի յատուկ տետրակի մը մէջ ամփոփած ջարդերուն քերթուածը, ինծի կը յանձնէր և կը խնդրէր դիտողութիւններս: Ես միայն սքանչացումս կը յայտնէի. և նոյն ատեն այդ գրութիւնը կը յանձնէի վարժարանիս հիւր Սմբատ Բիւրատին և կը խնդրէի, որ ինքն ալ հաղորդակից ըլլայ «Ջարդ»-ի գրական նորաստեղծ յայտնութեան: Ան չյայտնեց իր սքանչացումը. ընդհակառակն քննադատեց զայն: Չարմանք չէր. նոր արուեստի կուռքին հին քուրմերը չեն ծնրադրեր:

Վարուժան իր աշակերտութեան օրերուն մէջ, ինչպէս նաեւ շատ տարիներ անցնելէն վերջը ինծի կ'ըսէր, թէ իր գրելու գեղաքանդակ ոճը և հայերէն լեզուի պերճութիւնը և գեղեցիկն ճաշակը կը պարտի Քաղկեդոնի մեր Միթրաբեան Վարժարանի մեծաւոր Հ. Արիստակէս Վ. Քասաբանտիլեանի, և այն ատեն որ Վենետիկ կը մնար, և հետաքրքրութեամբ և ուշադրութեամբ կը հետեւէր Ս. Ղազարի երիտասարդացած գրական շարժումին, և այդ հիացումը ան շարունակեց մինչեւ վերջ:

Կը հասնին դպրոցական արձակուրդի ատենները, աշակերտները կը փոխադրուին Սգորոյ: Վարուժանը ինծի անբաժան էր: Վարժարանական ուսմանց շրջանին իտալացի վարժապետներէն սորված էր անոնց դասականներուն քնարերգութեան պերճութիւնը. նորերուն վրայ բնաւ տեղե-

կութիւն չունէր. այդ մասին իմին առաջնորդութիւնս կը խնդրէր. ես սիրալոյսով կը կատարէի իր փափաքը. անոր առջեւ կը բանայի գրատունս, անոր արձակուրդեան տակ կը դնէի ամբողջ ազգային և օտարազգի նորագոյն հեղինակներու բազմութիւնը:

Կը խօսէի իտալացի մտաւորական նոր շարժումին վրայ, կը յանձնարարէի կարգաւ Գարտուչչիի, Տ'Աննունցիոյի, Վիկտորիա Աղանուրի և Ատա Նեկրիի քերթուածները: Վարուժան զանոնք ըջօրէն կ'ուսումնասիրէր և կ'իւրացնէր անոնց քերթողական արուեստի բոլոր նրբութիւնները:

Սակայն, ես ինչ որ դիտած եմ, Վարուժանի նախամեծար հեղինակներն եղած են Շեքսպիր, Լամարտին, Վիկտոր Հիւկոյ, Ռասին և Շաթոպրիան. մեր ազգային հին հեղինակներէն կը կարդար Հ. Արսէն Բագրատունին, Հ. Ալիշանը, Բաֆֆին, մանաւանդ Արովեանը: Ասոնց համար, ան ունէր գերագոյն հիացում մը, և ինծի կ'ըսէր թէ այդ հեղինակները աւելին աւելի ուժգնօրէն ազդած են իր վրայ: Չանոնք կը յանձնարարէր իր ընկերներուն: Այդ գրքերէն աւելի սերտօրէն կ'ապուած էր հինգ հատոր «Հատընտիր»-ներուն, որոնց վրայէն դաս կու տար փոքր աշակերտաց: Իր արուեստի քնար հոգին կը փոխանցէր կրտսեր ընկերոջ՝ Յովսէփ Քարապանդաբեանի որ իր կարգին աշակերտութեան ատեն «Բագմավէպ»-ի, «Անահիտ»-ի մէջ հրատարակեց այնքան գեղեցիկ քերթուածներ որ պատիւ բերաւ իր վարպետին:

Վարժարանին մէջ, աշակերտները Վարուժանի վրայ յատուկ գուրգուրանք մը ունեցած են: Ան, հայերէն և ֆրանսերէն դասերուն մէջ տկար աշակերտաց համբերութեամբ և խնամքով կ'օգնէր: Արհամարհուածներուն վրայ մանաւանդ իր բարոյական աջակցութիւնն զգալի կ'ըլլար: Վայնաչարեան մականունով կրտսերագոյն աշակերտին վրայ շատ մեծ խնամք ցոյց կու տար, անոր կրթութեան համար գե-

րագոյն ճիգեր թափելով: Վարուժան երկչոտ մըն էր, ինչպէս գրեթէ ամէն գրող, ամէն երգող, ընդվզող, սակայն մեծերուն և հաւասարներուն հանդէպ, իր բանաստեղծ խառնուածքին յատուկ հիւսթիւնը ցոյց կու տար: Ան իր սիրտը կու տար ազգին, և իր քնարն ալ հայրենիքին: Բարի էր, վասն զի իսկապէս կատարեալ բանաստեղծ էր. և արդէն ճշմարիտ տաղանդաւոր բանաստեղծը երբեք չար չ'ըլլար:

Դպրոցական արձակուրդի օրերուն, Վարժարանի աշակերտները կ'առաջնորդէի դէպի Կարբայի ստորոտը գտնուած Ս. Անդրէասի հովիտը: Վարուժան մեզի հետ էր: Կէսօրին մօտ կը սկսի ամպոտ գոռում, և տեղատարափ անձրեւ մը: Աշուն վերջերն էինք. ցուրտն զգալի էր: Ես չափազանց մտաւորաբար, տաքնապած ու շուարած, կը մտածէի, թէ այդ անմարդարնակ, անտուն անապատին մէջ ինչ ճար կրնայի ընել. աշակերտները անձրեւին տակ մնալով կրնային հիւանդանալ. ըզգեստին արդէն թաթախ, անոնք ջուրերու մէջն էին: Սակայն աշակերտները կը խնդային, չէին ըմբռներ իմ վիճակս, չէին ըմբռներ, որ իմ վրաս պատասխանատուութիւն մը կը ծանրանար: Աշակերտներէն մեծ մասը արդէն շատ հեռացեր, սառնարանէն վեր կը մագլցէին:

Վարուժան ինծի հետ էր, մենք միասին փոքր աշակերտաց հետ առաջ երթալով, գտանք մատուռը Ս. Անտրէաս, այդ անունով ձորին մէջ, և հոն հաւաքեցինք աշակերտներուն մէկ մասը: Անձրեւը կը սաստկանար, կ'աճէր նաեւ իմ մտաւոր ջուրերս: Վարուժան կը տեսնէր իմ տաքնապս, վրաս կը զթար, և զիս միթիթաբելու համար կ'ըսէր ինծի. «Մի տանջուիր, վարդապետ, մեզի համար այս գուարճութիւն է. մենք աշակերտներս ասկէ համ կ'առնենք»: Ժամ մը վերջը տղաքները թաշկինակին սառ լեցուցած հասան՝ «Դաշնակցական» քայլերգով:

Անցան օրեր, գիւղէն Վենետիկ վերադարձի ժամանակը հասած էր: Վարուժան ճգնաժամի մէջ էր: Լօզանի համալսարանին դուռը կը զարնէր և չէր բացուեր: Օրը մէկ քանի անգամ ինծի կը դիմէր, որ ես ճար մը գտնեմ, որ իր համալսարանի խնդիրը յաջողի: Ես վարժարանիս մեծաւոր վարդապետին Հայր Սարեանին պարզեցի ու յայտնեցի Վարուժանի խնդրանքը: Երկարօրէն միասին մտածեցինք թէ ինչ կերպով կարելի էր բացառիկ միջոցներով համալսարանական թոշակ մը կապել անոր: Մեծաւոր վարդապետը յայտնապէս ցոյց կու տար որ բոլորովին համաձայն է ինծի. սակայն շատ իրաւացիօրէն կ'առարկէր որ Վարուժանը լիկեոնական շրջանին ամբողջովին հետեւած չէ, թէ քննութիւնները ամբողջովին տուած չէ, որով կարելի չէ համալսարանի թոշակ մը սահմանել տալ. և իրաւամբ ցոյց կու տար որ կարելի չէ ոտնակոխ ընել վարժարանին օրինաւոր սկզբունքները:

Մեծաւոր վարդապետին այդ դիտողութիւնները շատ իրաւացի էին. այսու դութիւնները շատ իրաւացի էին. այսու հանդերձ ամէն օրէնք իր զարտուղութիւնն ունի: Չարտուղի տաղանդի երեւոյթ մըն էր Վարուժանը, որով շատ իրաւացի էր զարտուղութիւն մ'ընել անոր:

Մէկ քանի օր վերջը ես դարձեալ մեծաւոր վարդապետին կրկնեցի Վարուժանի այդ խնդրանքը, դիտել տալով որ մեր վարժարանը սկիզբէն մինչեւ ցարդ ոչ մէկ գրագէտ համալսարանական աշակերտ տուած է ազգիս. և թէ գրագէտ համալսարանական մը վարձատրելը, ազգային գրականութիւնը վարձատրել է: Փաստերով ցոյց տուի իրեն, որ Վարուժանին մէջ ծնած էր արդէն այն մեծ տաղանդը, որուն համար սահմանուած բացառիկ թոշակ մը, փառքի տոկոսովը կը վերադառնայ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի պատմութեան մէջ յաւերժօրէն ապրելու: Հասկցուցի իրեն, որ մեր վարժարանի մեծաւորներէն ոչ մէկը համալսարանի թոշակ մը կապած է գրագէտ աշակերտի մը. խնդրեցի, որ ինքը ըլ-

լայ առաջինը և ինքը տուած ըլլայ ազգին Վարուժանի մը պէս տաղանդաւոր սան մը:

Հայր Սարեան վարդապետ համոզուեցաւ, սենեակին մէջ սկսաւ ման գալ, ակնոցներուն տակէն աչքերուն անոյշ ժպիտը ցոյց տուաւ. ձեռքերը շփեց, և ըսաւ ինծի, որ այս մասին ես ալ խօսիմ Ս. Ղազարի ուսումնական ժողովի անդամներուն հետ, և զանոնք ալ համոզեմ: Մեծաւոր վարդապետին ըսածը կատարեցի:

Մէկ ամիս վերջը Վարուժան արդէն կանտ հաստատուած էր, կը յաճախէր համալսարան, գրականութեան դասընթացքին և քաղաքական ու տնտեսագիտական գիտութեանց կը հետեւէր կանոնաւորապէս:

Ամիսներ վերջը, 1906-ի մարտի 5-ին Վարուժանէն ստացայ հետեւեալ նամակը.

«Սիրելի Վարդապետ
Վեր. Հ. Ս. Երեմեան

«Երկար լռեցի: Եւ հիմա որ կը գրեմ՝ բնագոյական քաղցր ուժ մըն է զիս մղողը: Միթէ կարելի՞ է մտածել, որ երեք ամսուան այն սիրալիր և բարեբար կենակցութիւնը՝ պիտի կրնայի այսպէս դիւրաւ մատնել ժամանակի թեւերուն:

«Արդ՝ ժամն է, այլեւս յիշատակներու վերակոչումով բաւական հասուն և բուցավառ, և ես, ինչպէս թէ դէմ դիմաց՝ զՁեզ կ'ողջունեմ նախ իբրեւ սիրելի բարեկամ, և յետոյ կը համբուրեմ Ձեր սուրբ աջը՝ իբրեւ հօր մը, որ չզլացաւ ձեռքէն եկածը ընելու ապագայիս բարեկաւութեանը համար...»

«Գալով իմ կացութեանս՝ որչափ որ կարենամ, համառօտ կը բացատրեմ Ձեզ, գիտնալով որ այսօր կը հետաքրքրուիք զայն գիտնալու, քանի որ օր մը անոր բարեկաւութեանը համար մտածեցիք:

«Հիմա գուցէ զարմանաք, երբ ըսեմ,

թէ Կառ կը գտնուիմ, մինչդեռ միասին համախոհ էինք Լօզան երթալու վրայ:

«Մեծաւորը այսպէս ուզեց՝ Կանը ալ աւելի կաթուղի գտնելով, (բայց այդ ինծի հարցուցէք). և ես չընդդիմացայ շարժուիմ այն փափուկ ժամանակներուն՝ տեղի չտալու համար դժկամակութիւններու, որոնց մէջ երազներուս գայթակմը կարծես կկոցուած բիւրերով կը սաստէր կամշոտութիւնս:

«Արդ՝ հոս հանգիստ եմ, կը յաճախեմ գրականութեան և իմաստասիրական ճիւղերուն, և կը գտնեմ զարգացման գրեթէ ամէն պայման: Վարժապետներս կը համակրին զիս՝ կարծեմ հայ ըլլալու պատճառաւ: Քաղաքիս կեանքը բաւական սուղ է, բայց Մեծաւորը իր ուղարկումներուն մէջ գոհացուցիչ կը հանդիսանայ: Եթէ մեծ վիշտ մ'ունիմ հոս հայութիւն չըլլալն է: Այս մասին մտասուզումի մէջ եմ, եկող տարի ապահով եմ որ ճար մը պիտի գտնամ:

«Ձեզ կ'ուղարկեմ նմուշ մը «Սարսուռներ»էն. ընդունեցէք այդ փոքրիկ նուէրս, որ շնորհակալութիւններուս մէկ փոքր բարախումն է միայն: Այդ հատորիկը չեղաւ՝ ինչ որ պէտք էր ըլլաւ. բայց այդ մասին ալ չեմ մտածեր, և ոչ ալ անոր վերաբերեալ փափաքներուս վիժած դիակը պիտի օրօրել ուզեմ: Ամէն պարագային դարձեալ ես Ձեզ երախտապարտ եմ:

«Մաղթելով Ձեզ քաջողջութիւն և յաջողութիւն Ձեր ձեռնարկներուն մէջ կը մնամ սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Երեք տարի վերջը 13 Փետ. 1909-ին, միեւնոյն Կան քաղաքէն Վարուժան ինձ կը գրէր.

«Սիրելի Հայր Ս. Երեմ.

«Գեղեցիկ քարտերնիդ ընդունեցայ, և իբրեւ զարդ մը՝ զետեղեցի գեղարուեստական Ալպօմիս մէջ: Լռելը մոռնալ չէ միշտ՝

«Սիրելի Հայր
Հ. Սիմ. Վրդ. Երեմեան

«Հին բարեկամները շատ բան չեն ունենար իրարու ըսելու: Շնորհակալ եմ Ձեր իրախուսիչ տողերուն. ես միշտ վրստահ եղած եմ Ձեր համակրութեան վրայ, որ ինծի համար թանկագին է: «Դաշինք»ի նկատմամբ Ձեր յայտնած փափաքը կը ջանամ կատարել հազիւ թէ առիթը ներկայանայ:

«Կեանքը կը մօտենայ, և մօտ եմ իմ ուժերուս հետ առանձին մնալու: Լոկ գրականութեամբ չկարենալ ապրիլը ինծի խոր տրտմութիւն կը պատճառէ:

«Արդեօք ո՞ր կը գրէք... եթէ գիտնամ զայդ, աւելի հոգեւին կը հետապնդեմ Ձեր գողտր գրիչը:

«Ընդունեցէք կարօտագին յարգանքներս

Ձերդ

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Բոլորած էին չորս տարիներ: Ես վերադարձած էի Մուրատ — Ռափայէլեան վարժարան, ուր Վարուժան կու գար զիս կը գտնար: Եւ համալսարանէն ստացած տիւրլոմը անհուն հրճուանքով ինծի ցոյց կու տար: Ուրախ էր իր յաղթանակին. նպատակին հասած էր:

Հայրենիք կը վերադառնար: Ոտքերը յոգնած պանդուխտ զաւակ Վարուժանը, որ կը լսէր մօր ձայնը.

«Եկ՛ուր, որդեակ, հայրենի տունդ շէնցուր»:

Կ'երթար ան իր հօր տունը և իր հայրենիքի զաւակներուն մտքի շէնքը շէնցընելու:

Օսմանեան Սահմանադրութեան խանդավառ շրջանին՝ 1909-ին Վարուժան կը հրատարակէր «Յեղին Սիրտը» և զայն գեղեցիկ նուիրականով մը ինծի կը նուիրէր: Այդ գրքին վրայ իմ գրած գրախօսականիս առթիւ, իրմէ կը ստանայի հետեւեալ նամակը:

«Դաշինք»ի մէջ «Յեղին Սիրտ»ին մասին Ձեր ըրած գրախօսականով՝ վերջապէս անգամ մըն ալ եկաք ապացոյցը տալու բարեկամական Ձեր ոսկի սրտին և աղա՛մանդեայ զգացումներուն: Շնորհակալ եմ Ձերմապէս: Ինչ մեծ բերկրանք ինծի համար երբ գործս գնահատուեցաւ Ձեր գրչէն ու վրձնէն: Մանաւանդ այդ առիթով՝ Ձեր արթնցուցած Ազոլոյի յիշատակներս մեր կերած ողկոյցներուն պէս սիրտս ճմլեցին, և անգամ մըն ալ գեղարուեստական այդ վայրերուն հայրենախոր բորբոքեցին մէջս: Սվազ բնութիւնը ցամաք է, կեանքը տխուր, և ես այժմ փոխանակ բանաստեղծութիւն ընելու, հետտորութիւն սկսած եմ ընել հոս: Ընկերաքաղաքական պայքարն է, ուր սկսած եմ փոթորկուիլ: Հիւզոն մոռցած եմ, և սկսած եմ Դեմոսթենէս կարդալ: Օրհնեցէք զիս Ձեր բարեկամի անուշակ ձեռքերով:

Սիրով

Ձերդ

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Վարժապետի կեանքը մոռցնել կու տայ ընարը:

Վարուժան հարուստ ընտանիքի մը աղջրկան հետ կ'ամուսնանար: Բռնի ամուսնութիւն էր այդ, ոչ աղջկան կողմէն, այլ անոր հարուստ ծնողքը բանաստեղծին մէջ անփոխարինելի տաղանդին տեղ կ'ուզէր տեսնել ոսկի, նիւթական գանձ: «Գաւառի Տարեցոյց»ի հեղինակ Սահակ Մեսրոպ ինծի կ'ըսէր, թէ Վարուժան իր ընկերներով երբ որոշած ու կարգադրած էր յափշտակել իր ապագայ կինը, այն ատեն միայն աղջկան ընտանիքը բռնի կը համակերպի այդ ամուսնութեան: Մեր բանաստեղծը չէր ամուսնանար զրամին հետ, այլ աղջկան սրտին հետ. ան՝ կնոջ մէջ գեղեցիկ սիրտը և գեղեցիկ հոգին կը

պաշտէր. ատով իր վարժապետի կեանքը
չէր քաղցրանար. քնարով չէր կրնար պա-
հել ընտանիք մը: Անոր նիւթական վի-
ճակը խղճալի էր, թէեւ իր քնարին համ-
բաւը փառքով կը պոթկար:

Գրչով ալիւր շաղուելն անկարելի է:
Երկու տարի վերջը 1912-ին Վարու-
ժան Պոլիս կու գար, ուղղակի ինծի կը
դիմէր, կարօտով կ'ողջագուրուէինք: Ան,
տխուր էր, շատ լքուած. իր առաջին
խօսքն էր այս.

— Վարդապետ, յոյսս միմիայն ձեր
վրայ դրած եկեր եմ հոս, այլեւս գաւառ
չեմ վերադառնար, հոս ինծի այս ձեր
վարժարանին մէջ կամ ուսուցիչ կ'առնէք
և կամ դռնապան կ'ընէք:

Միթարեցի զինքը. ըսի իրեն, թէ կե-
դրոնական Վարժարանի տեսչի խնդիր մը
կայ: Դաշնակցական մեծերուն հետ եթէ
խօսիմ, թերեւս բան մը կը կարգադրուի:

Ան ըսաւ ինծի, թէ արդէն այդ տես-
չութեան պատրաստ են Ռուբէն Զարգա-
րեան և Շանթ արժանաւոր թեկնածուներ:

— Այն ատեն բան մը խորհինք. Սա-
զըզ աղաճի՝ Սուրբ Լուսաւորիչ Վարժա-
րանին մէջ պաշտօն մը կ'ունենաս. բա-
ւական է որ դաւանանքի խտրութիւններ
չծագին:

Վարուժան զարմանքով ըսաւ.

— Վարդապետ, չէ՞ք գիտեր որ ես
կաթոլիկ եմ...

Ես այլեւս ապահով էի. Վարուժանի
բախտը բացուած էր: Ես դիմեցի այդ վար-
ժարանին վարչութեան մեծերուն՝ Արամ
Էֆ. Երամեանին և Գրիգոր Էֆ. Ոսկեա-
նին: Խնդիրը շուտով կարգադրուած էր:

Քիչ վերջը՝ Վարուժան Ս. Լուսաւորիչ
Վարժարանի ղեկը ձեռք կ'առնէր: Տաս-
նեակ տարիներ առաջ հոս մեր հայ հայ-
րենիքին ամէնէն անկեղծ բարեկամ պաշ-
տելի Փիէր Քիլեառը պաշտօնավարած էր,
այն մեծ ֆրանսացին, « որ հայութեան
ծառայեց քաղաքակրթութիւնը փրկելու
համար », ինչպէս կ'ըսէր նոյն ինքն Վա-
րուժան:

Հեղինակներու ներքին կեանքին ճշգրիտ
պատկերը իրենց նամակներուն մէջ յայտ-
նի կ'ըլլայ: Վարուժանի ինքնակենսագրու-
թեան մանաւանդ թէ հոգեբանութեան ա-
մէնէն կարեւոր մէկ էջը պակաս պիտի
ըլլար, եթէ զանց ընէի առ իր ընկեր Դե-
րենիկ Ճիզմէճեան զրաժ նամակը:

« Դերենիկի իմ

« Մենք զերար շատ սիրեցինք կ'ըսես,
կը կարծես թէ պիտի ըլլայ օր մը՝ որ
զիրար չսիրենք: Ես իմ զգացումովս հա-
մոզուած եմ՝ թէ միակն ես դու, նոյնիսկ
այս վայրկեանիս, որուն ես լիովին կա-
րենամ վստահիլ իմ հոգեկան բոլոր յոյ-
սերս, բոլոր ներսս, բոլոր արցունքներս:
Ո՛վ որ արցունքին հաւատարիմ է, միայն
այն է արժանի սիրուելու: Եւ մենք իրա-
րու աղպէս ենք եղբորմէ աւելի սրտա-
կիցներ: Դարձեալ կ'ըսեմ Դերենիկի իմ,
միակն ես դուն որուն, առանց նշանախեց
մ'իսկ ստած ըլլալու, կրնամ ըսել կը
սիրեմ: Ծնողքդ, պիտի ըսես, հա՛ ծնողքդ,
մենք մինչեւ մեր կեանքին վերջին վայր-
կեանք մեր ծնողքին անձանօթներ ենք:
Ծնողական և որդիական յարաբերու-
թեանց մէջ դեռ իր ստորին աստիճաննե-
րուն մէջ կեղծիքը կ'ապրի: Անկեղծու-
թիւնն իր բացարձակ մաքրութեան մէջ
երկու սերտ մտերիմներու միջեւ միայն
կրնայ գոյանալ: Բնական է իմ այս ողբա-
լի առանձնութեանս մէջ մեր նամակնե-
րուն առկալս վիճակը ցաւալի էր: Ինչ որ
կը վերաբերի քու ազնիւ հրաւերիդ թօ-
րինոյ գալու, ներքէ Դերենիկի իմ, եթէ
ըսեմ թէ պիտի չկրնամ: Յամենայն դէպս
քու փափաքդ միշտ զիս քաղցրօրէն յու-
զած է: Առաջարկդ քաջ գիտեմ թէ եղ-
բայրական է. սենեակդ տրամադրութեանս
տակ կը դնես, գուցէ անկողինդ և հան-
գըստութիւնդ, և կ'ըսես դեռ ուրիշ պա-
տրաստութիւններ. միայն թէ սեւ աստղի
տակ ծնած եղբորդ և բարեկամիդ ձեռքը
անգամ մը սեղմած ըլլաս: Բայց ցաւալի
չէ՛ որ հակառակ քեզ տեսնալու ցնծալից

բաղձանքիս և նոյն իսկ իմ օգուտիս պիտի
չկրնամ գալ: Իմ օգուտիս կ'ըսեմ, վասն
զի արցունքով քեզի կ'իմացնեմ, թէ կը
գտնուիմ հոգեկան այնպիսի դառն վայր-
կեաններու մէջ՝ որ ճամբորդութիւն մը
լաւ գիտեմ թէ քիչ մը ցրում պիտի տար
ինձ, և ջիղերուս այս վիճակը բարւոքէր:
Իսկական պատճառը հոգեկան վտանգաւոր
դրութեանս նամակով ըլլալուն կը լռեմ,
առ այժմ այսչափ՝ թէ կը գտնուիմ կան-
տի մօտ գիւղ մը: Ահաբեկիչ առանձնու-
թեան մը մէջ, լեզուէ հասկցող չկայ՝ ո՛ւր
մնաց հոգիէս: Քաղաքին ժխորին մէջ
ձմրան ժրափոյթ աշխատութենէ մը վերջը՝
ինձ անկարելի եղաւ մնալ: Իսկ այս լքիչ
միայնութեան մէջ՝ (հակառակ որ սեղանիս
վրայ յունական և հռոմէական մատենա-
գրութենէն գլուխ գործոցներ դիզած եմ)
անկարելի պիտի ըլլայ յարայոյց ժամե-
րուս հանգիստ տալը: Ոչ թէ միայն մտե-
րիմ մը չկայ, գորովալից սիրտ մը, մէկը
որ քեզ միսթարէ և քեզմէ միսթարուի,
կամ հասկնայ զրական խառնուածքդ ու
ազգակ մ'ըլլայ բերումիդ, օրէ օր զար-
գացումին, այլ հոս եկող բնիկ գիւղացի-
ները ատելի և միանգամայն երկիւղալի
էակ մը նկատած են զիս: Երբ առջի օրերս
հոս բնակեցայ լսեցի որ զիս կը նկատեն
խենթ մը, փոքր տղաքը ճամբուն վրայ
սկսան ինծմէ հեռու փախչիլ, բայց որով-
հետեւ գիշերուան դէմ տանս մօտ, դաշտի
մը մէջ կտրուած ծառերու վրայ կը նստիմ
երկինքը դիտելու, գիւղին մէջ կամաց կա-
մաց տարաձայնեցաւ թէ լսեր են որ
աստղերու հետ կը խօսիմ, թէ ձեր կին
մը կաթ տարած ատենը իբրեւ թէ զիս
տեսեր է սատանայի փոխուած, արդ նկա-
տուած եմ ահաւոր կախարդ մը, վհուկի
պէս բան մը: Այլ հոս կը կարծեմ երկար
չպիտի մնամ, գիւղագնացութիւն լաւ, բայց
եղբայր, կեանքս վտանգի մէջ է: Աստուած
իմ, Աստուած իմ ընդէ՛ր թողեր զիս:

« Ահա թէ ինչ պայմաններու հասած
եմ, որուն ամենէն ահաւորը միայն կրնամ
լիովին քեզի ըսել: Տխրութիւն, մտատան-
ջութիւն, ձանձրոյթ և յուսահատութիւն,

ահա՛ բաժինը երիտասարդ հասակիս: Վի-
ճակ մը ցլրուցան, միշտ գերագրգռուած.
ժամեր կ'ունենամ, որ ես իմ թշնամիս կը
դառնամ, ես ինծմէ զրեթէ կը սոսկամ.
Եթէ այսպէս շարունակուի, ես ինծի հետ
գէշ պիտի լնացունեմ: Փորձեցի սրտի կըծ-
կուններս մոռնալ զրելով, արտադրելով
քանի մը բանաստեղծութիւն, անկարելի
եղաւ, և զրաժներս ալ ինչ բանաստեղ-
ծութիւն, ամբողջ թոյն, ամբողջ լեղի
կարծես, ցաւերուս մէջ թաթախուած էջեր,
եթէ կ'ուզես հոս կը դնեմ քանի մը տող
ըստ դիպուածի քերթուած մը՝ որուն խո-
րագիրն է « Նիրվանայի Հորը »: Դատէ՛,
քաղաքէ, Դանիէլը զոր ճանչցար, Դա-
նիէլիդ հետ, զոր կորսնցուցիր: Տես թէ
ալ ինչ կէտի հասեր է այս անիծեալ կեան-
քը՝ զոր կը յուսամ թէ շատ երկար ատեն
պիտի չկրեմ ու ահա.

« Ո՛չ որ, ո՛չ որ գիտէ վիշտն՝
Որ թոքերուս մէջ զերդ խաշխաշ թունաբեր,
Կ'աճի արագ, ո՛չ որ գիտէ թէ ինչ կերպ
Յուսահատութիւն օրէ օր զիս մահուան հետ
Կ'ընդելացնէ, թէ կ'երթամ ինչ ճամբայով
Կեանքիս մոխիրն ես իմ ափիս մէջ կըլռել:
Մահկանացու նայուածքներու վարագոյր
Պիտի ըլլայ սարդի ոտայնը՝ զոր ես
Լուծեամբ հոգեւոյս աւերին վրայ կը հիւսեմ:
Դու գիտես լոկ ահաւոր վերջս, ո՛վ լուսին,
Որ հորին մէջ տըրտմաթախիժ կը ժպտիս
Եւ զիս քեզի կը կանչես:
Դու գիտես լոկ թէ ինչ հողով թունաւոր
Թըրծուած է բաժակն այն՝
Որով կեանքըս խմելու եմ սահմանուած:

Կանուխ է դեռ, իմ ձեռքերս իմ արեան մէջ
Թաթխելու դեռ կանուխ է,
Երբ տըխրութիւնն ընդաբոյս,
Սրտիս ամբողջ մեղրի փեթակը կոտրէ,
Եւ յոյսի ուղտն, ալ խոնջ, ծալլէ ծունկերն իր
Օրերուս այս անապատին մէջ անծիր,
Երբ խորտակուին ալ վըշտակիր այս կեանքիս
Զոյգ անիւներն հրճւանքի և պարտքի
Այն այն ատեն, մըտերիմ հոր, անիկա
Որ գուցէ արդ ինծի դափնի կը քաղէ
Պէտք է դառնայ, թող դառնայ,
Քու եզրիդ շուրջ մեռելապսակըս հիւսել:

Քանզի այն օրն, անիծելով հայրական
Համբոյրը կոյր՝ որ եղաւ
Իմ սեւ սերմիս առաջնորդ»...

«Գոցենք այս վարագոյրը. կ'ուզեմ որ
նորոգեմ յուսակոտոր վիշտը որ սիրտս
կը ճնշէ խօսելէս առաջ միայն մտածելով:
Գոցենք:

«Ճիշդ է որ հոտ գայի՝ պիտի բուժուէի,
բայց շղթայուած եմ, և յետոյ, մասնա-
ւորապէս կ'ըսեմ, ճամբու ծախքը հաշուե-
ցի որ ծանր կ'ըլլայ:

«Գալով քեզի, ազնուական հայորդի,
նոր Գոլումպոս իմս վէսպուլլի, գրէ, սի-
րելիդիմ, Մարքոյ Բօլոյ, այդչափ ճամբոր-
դելէդ վերջը կը մտածեմ թէ անգամ մը
կընաս հոս ալ գալ: Եկուր իբր եղբայր,
իբր այցելու, իբր հոգւոյս բժիշկ. ինչպէս
որ կ'ուզես, միայն թէ եկուր սիրելի Դե-
րենիկ:

Եղբայրական ուղագուրմամբ
Քուելդ

ԴԱՆԻԵԼ

✓ Վարուժան այդ նամակը կանխէն կը
գրէր, 18 Օգոստոս 1907ին: Այդ նամա-
կին սեւ տխրութիւնը և թունաւոր յու-
սահատութիւնը յայտնի է, վարժարանի
մէջ ալ ան երբեմն շարաթ մը ամբողջ
բոլորովին լուռ ու տխուր կը մնար: Լէո-
բարտեան տխրութիւն, բանաստեղծի յու-
սահատութիւն. նման տխուր պահեր ու-
նեցեր են և անձնասպանութեան դիմեր
են, խաչատուր Աբովեան և Եղիա Տէ-
միրճիպաշեան:

Տարի մը վերջը 17 Յուլիան կը գրէ
իր դասընկեր բարեկամ Դ. Ճիզմէճեանին:

«Դերենիկդ իմ

Վերջապէս... քանի մը օրէն ձեր քովն
եմ: Տաք հրաւերէդ կը տեսնեմ որ զիս
երջանիկ պիտի ընես սրտիդ քովիկը գե-
րազանցօրէն եղբայրական: Այս երկու-
շաբթի (20ին) ճամբայ կ'ելեմ կանտէն.
հոտ երբ հասնիս չեմ գիտեր, զուցէ չո-
րեքշաբթի երեկոյ (7ին): Քննութիւններս

բոլորն ալ անցուցի: Կեցցէ մարդկային
կամքը: Յուսամ թէ Խտալիա քիչ մը պիտի
կազդուրուիմ ձեր ընկերութեան ընտանե-
կան ուրախ շրջանակին մէջ: Առ այժմ
լաւ եմ. ճամբորդութեան գալիք տաղտու-
թեամբ միայն քիչ մը մեղամաղձոտ:

«L'arrivée incertaine attriste le
départ.

«Երկար ատեն է որ մուսայիս հրա-
ժեշտ տուեր եմ, յուսամ թէ ձեր եղբայ-
րական յարկին տակ դարձեալ պիտի ա-
մուսնանամ այդ դեղին մազերով աղջկան
հետ: Յոսութիւն. հաղորդէ բարեւներս
ամենուն: Կու գամ մտերմօրէն զինի բա-
ժակ բաղխել իրենց բաժակներուն: Դար-
ձեալ ցտեսութիւն:

Եղբայրդ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Վարուժան իր ողջութեան տեսաւ իր
փառապսակը, սակայն մնաց համեստ և
միշտ յարգեց յարգուածները. տաղանդա-
ւորները միայն զիտեն համեստութեան մէջ
սահմանափակել իրենց փառքին անսահ-
մանութիւնը: Թէոդիկին կը գրէր 1908ին.

«Ոտանաւորը ահա կը ներփակեմ: Կ'ու-
ղարկեմ լուսանկարս ալ՝ զոր Տարեցոյ-
ցին մէջ այն ատեն միայն գետեղեցէք՝
երբ աւելորդ էջ մը դատարկ մնայ: Հա-
մոզուած եմ թէ ժողովուրդին ինքզինք-
նիս յիշատակ տալէ առաջ նախ պէտք է
ինքզինքնիս զոհ տանք, վահանի՝ բազնին
վրայ՝ թէ քնարի, ատիկայ նոյնն է: Իսկ
իմ քերթուածներս!! ո՞վ հեղնութիւն, երբ
անդին Ալիշանի և Աբովեանի պէս հան-
ձարներ կ'աշտարակուին վիթխարիօրէն»:

Իբրեւ վերջաբան Վարուժանի այս ինք-
նակենսագրութեան, կը յիշեմ անյիշատակ
նոր յուշիկ մը զոր կը յիշատակէ Փարի-
զի «Տեղեկատու» հանդէսը. (էջ 72-1931).
«Չեմ գիտեր ո՞վ և ի՞նչպէս կըցեր է.
ընդհ. պատերազմի շրջանին, Սպանիոյ վե-
հապետին (Ալֆոնս ԺԳ.) ուշադրութիւնը
հրաւիրելու Դ. Վարուժանի վրայ: Մե-

ծասիրտ թագաւորը անձնական նամակ մը
ուղղելով իր Պոլսոյ դեսպանին, կը յան-
ձնարարէ անոր, խնդրել թուրք կառավա-
րութենէն որ Վարուժանի կեանքը իրեն
շնորհուի: Դեսպանը, անմիջապէս, յատուկ
գրութեամբ, կը դիմէ թուրք արտաքին
գործոց նախարար Խալիլ պէյի, որ ըստ
սովորութեան կը խոստանայ խնդիրը նկա-
տի առնել...: Պաշտօնատարը քանիցս
կը կրկնէ իր դիմումները և վերջապէս
պատասխան կը ստանայ՝ թէ դեսպանա-
տան պաշտօնագիրը կորսուած ըլլալով
դիւաններուն մէջ, չեն կրցած գտնել գայն,
հարկ եղած փնտռութիւնը կատարելու հա-
մար: Պաշտօնատարը կը ստիպուի անձ-
նապէս դիւանները պտրտիլ և յաջողելով
պաշտօնագիրը գտնել, կը յանձնէ գայն
վերստին նախարարին, որ այս անգամ
կը խոստանայ շուտով պատասխանել: —
Քանի մը օր վերջը սակայն կը հաղոր-
դուի դեսպանատան. թէ Վարուժան իր
աքսորավայրը Չանկըրէն զինուորագրուե-

լով կովկասի ճակատը զրկուեր է և հոն
ճակատամարտի մը պահուն շփոթութենէ
օգտուելով թշնամիի կողմը անցեր է. ուս-
տի այս պայմաններուն մէջ արտ. գործոց
նախարարութիւնը շատ կը ցաւի որ ի
վիճակի չէ գոհացում տալու թուրքիոյ բա-
րեկամ վեհապետին մէկ անձնական փա-
փաքին: Սպանիոյ դեսպանատունը սա-
կայն իր պաշտօնագրին կորսուելուն խեղ-
կատակութենէն խրատուած, չի հաւատար-
տրուած պատասխանին ճշդութեանը և կը
ձեռնարկէ, հայ շրջանակներէ տեղեկու-
թիւն քաղել Վարուժանի մասին...»:

Սպանիոյ վեհապետը վերջապէս կ'ի-
մանայ իրականութիւնը. Վարուժան Չան-
կըրէն մէկ քանի ժամ հեռու իթթիհատի
դահլիճներու ձեռքով խժդօրէն սպանուած
էր:

Թուրքը ծածկեց իր ոճիւրը, բայց Վա-
րուժանի արիւնը դեռ չէ դադրած եռալէն,
դեռ չէ դադրած պղպշալէն...:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

Թ Ե Ո Ւ Մ Ա Ռ Ե Ն

Հէ՛գ բարեկամ... աչքերուդ խինդն ես խեղդած
Արցունքիդ սեւ բաժկին մէջ...
Ժըպտէ՛ հոգիս, վայելքի օր է այսօր,
Տէ՛ս տխրութիւնը կու լայ...

Շուրջը խաղեր... լոկ վայրկեանի մը համար
Ցաւը ցաւէն է խաչուած...
Եկո՛ւր հոգիս, ինձ կարկառած ափիդ մէջ
Կաշկանդուած սիւրտս դընեմ...

Դեռ կ'աղերսե՞ս, պիղծ մետաղի մը համար
Որմէ սէրն է պարտըւած.
Նոյնիսկ Աստուած՝ որ սուրբ սըրտէ՛րը սիրեց,
Այդ մետաղով էր ծախուած...:

Յ. ՄՐԱՊԻՈՆԵԱՆ

